

Bij de digitale (vierde) uitgave van *Als de goden zwijgen*

Bestaande Nederlandse edities

Voorjaar 1956 verschijnt van de Nederlandse theoloog dr. K.H. Miskotte bij uitgeverij Holland in Amsterdam *Als de goden zwijgen*, volgens velen zijn *magnum opus*. Miskotte (1894-1976) is dan kerkelijk hoogleraar aan de universiteit van Leiden (1945-1959), na als hervormd predikant te hebben gewerkt in Kortgene, Meppel, Haarlem en Amsterdam. De ondertitel van het boek luidt *Over de zin van het Oude Testament* en het boek is opgebouwd in drie delen:

‘Kleine tijdspiegel’ geeft een schets van ‘de vierde mens’ en het nihilisme, oftewel van de actuele leefwereld van 1956 waarin mensen het Oude Testament lezen (of niet).

‘Getuigenis en vertolking’, het hoofddeel, behandelt de actuele betekenis van het Oude Testament: wat zeggen ons deze teksten als de goden zwijgen?

‘Proeven van toepassing’ bevat schetsen en kanttekeningen bij enkele passages uit Thora, Profeten en vooral de Geschriften.

De teksten zijn grotendeels nieuw en in korte tijd geschreven. Van enkele teksten uit het derde deel verschenen in 1950 en 1954 preekschetsen in de reeks *Postille*.¹ Voor het tweede deel is gebruik gemaakt van een omvangrijke tekst die Miskotte schreef voor het tweede deel van het *Handboek voor de Prediking* (1948).²

Miskotte schreef een ‘Voorwoord’ en het boek telde 394 pagina’s.

Van *Als de goden zwijgen* verschijnt bij dezelfde uitgever een (fotomechanische) **herdruk** in 1965 – dus na de publicatie van de Duitse vertaling (zie onder). De tweede editie is aangevuld met een register op Bijbelplaatsen en op persoonsnamen. Miskotte schreef ook een nieuw voorwoord.

In 1983 ten slotte verschijnt een heruitgave, opnieuw ongewijzigd, in deel 8 van het *Verzameld Werk*, bij uitgeverij Kok in Kampen. De registers van de tweede uitgave zijn ook hier toegevoegd, evenals de twee voorwoorden, plus een lijst met errata in de tekst van 1956, een vergelijking met de Duitse vertaling door Hinrich Stoevesandt en een nawoord van de bezorgers A. Otter en D. Monshouwer. Hoewel aangegeven wordt dat het om een ‘vierde druk’ gaat is het dus de **derde editie**. Daarom heet deze digitale uitgave (2023) de **vierde editie**.

Duitse en Engelse vertaling

Miskotte is gebrand op een **Duitse vertaling** van zijn ‘grote werk’ en vindt in de nog jonge Duits-Zwitserse theoloog en opkomende Barth-specialist Hinrich Stoevesandt (1931-2018) in 1960 de geschikte vertaler. Na enige aarzeling neemt Stoevesandt de uitdaging aan en uitgeverij Chr. Kaiser in München is bereid – ook na enige zakelijke aarzeling – de uitgave

¹ Vier over de profeet Jona in *Postille* 2. Den Haag: Boekencentrum (1950-1951), 122vv. Over Jesaja 54: 7-10, 1 Koningen 19: 9-18, Job 14: 1-6 en Jesaja 65: 17-19 in *Postille* 6. Den Haag: Boekencentrum (1954-1955), 151vv. Eerder al, in 1941, publiceerde M vier preekschetsen over Jona in *Homiletische toelichtingen op teksten van het Synodale Rooster*.

² In ‘De prediking van het Oude Testament’. In: *Handboek voor de Prediking* II. Amsterdam: Holland 1948, 353-438.

voor haar rekening te nemen.³ Miskotte is bij de productie van deze vertaling – *Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments* – nadrukkelijk en intensief betrokken, het zal zijn laatste ‘grote’ theologische karwei zijn. Van deze samenwerking en van de verschillen tussen de Nederlandse en Duitse vertaling doet Stoevesandt helder verslag in een uitvoerige en openhartige terugblik in deel 8 van het *Verzameld Werk* (416-432), twintig jaar later dus. Ondanks de scepsis van de uitgever over de mogelijke verkoop wordt het boek in de Bondsrepubliek goed ontvangen en haalt de Duitse uitgave drie drukken in korte tijd: **1963, 1964 en 1966**. De tweede editie is licht herzien. Nog in **1995** verschijnt bij Hartmut Spenner in Waltrop een facsimile-uitgave van de derde editie. De Duitse edities hebben een ‘Vorwort des Übersetzers’ en aan de registers is een zakenregister toegevoegd plus een lijst met verklaringen van Hebreeuwse woorden.

Deze Duitse editie is de brontekst voor de **Engelse vertaling**, die in **1967** verschijnt bij Harper and Row (New York/Evanston) en William Collins (London). De vertaler en inleider is een lutherse theoloog uit Wisconsin, Verenigde Staten: John W. Doberstein (1905-1965). Zijn vertaling – *When the gods are silent* – verschijnt dus postuum. Hij schrijft in zijn inleiding dat voor hem de Duitse tekst “the definitive form of this work” is.⁴

Bij de digitale editie

Dat brengt ons bij de uitgangspunten van deze digitale editie. De bespiegelingen van Hinrich Stoevesandt na uitvoerige uiteenzettingen over de verschillen tussen de Nederlandse en de Duitse uitgave leidden hem tot de volgende conclusie wat betreft de tekstuitleg voor het *Verzameld Werk*.

“Het leek op het eerste gezicht aanlokkelijk om een poging te doen de correcties en de grote en kleine toevoegingen, die tijdens de bewerking in de jaren 1960-1962 ontstaan waren en in de Duitse en Engelse uitgaven verwerkt, nu ook in het Nederlandse origineel te integreren. Dat was echter reeds om technische redenen uitgesloten: het zou vergen dat het hele boek opnieuw gezet werd. Daarbij komt een diepere reden: een consequente doorvoering van dit plan zou van de bewerker niet alleen een terugvertaling van de wel Nederlands gedachte, maar grotendeels in het Duits gestelde, in ieder geval alleen in de Duitse tekst voorhanden passages hebben vereist, maar hem bovendien ertoe gedwongen hebben telkens weer corrigerend in de Nederlandse tekst in te grijpen. Het resultaat zou een geheel geworden zijn, dat als zodanig nooit door Miskotte geschreven of goedgekeurd was. Bovendien zijn er enkele hoofdstukken die deel uitmaken van het boek van 1956, maar die Miskotte voor dat van 1963 geschrapt heeft – om ruimte te winnen, maar toch ook wel omdat hij er iets minder aan hechtte – die althans feitelijk niet in ‘the definitive form’ zijn opgenomen. De slotsom is wel duidelijk: Als tekst voor dit deel van *Verzameld Werk* komt niets anders in aanmerking dan het oorspronkelijke *Als de goden zwijgen* van 1956, de enige Nederlandse vorm waarin het boek ooit heeft bestaan.”⁵

Voor deze digitale uitgave, vooral voor studiedoeleinden bedoeld, heb ik toch gekozen voor de aanpak die door Stoevesandt wordt afgewezen. De Nederlandse editie van 1956 (in de vorm van 1983) is digitaal in te zien op deze website. Ik zocht naar integratie van de

³ Stoevesandt zou later nog een aanzienlijke reeks teksten van Miskotte vertalen, zoals *De weg van het gebed*.

⁴ ‘Translator’s Introduction’, XV.

⁵ A.w., 418.

wijzigingen en aanvullingen in de Duitse vertaling en wilde ook de daarin weggelaten passages en hoofdstukken meenemen. Maar ook voor mij gold dat van een ‘terugvertaling’ van Duitse teksten naar nieuw Nederlands – en dat dan ook nog in de jaren-vijftigstijl van het Nederlands van Miskotte – geen sprake kon zijn. Zo’n boek heeft inderdaad nooit bestaan. De digitale tekst die ik maakte heeft evenmin ooit bestaan, maar is wel de versie die Miskotte nog voor ogen heeft gestaan en die grotendeels van zijn hand is, met als toegift dat de in de Duitse editie geschrapte teksten in deze versie in te zien zijn. Vooral de geschrapte teksten in het derde deel kon Miskotte maar niet missen. Alleen het weglaten van het excurs over Goethe aan het eind van het tweede deel kon Miskotte wel billijken. Nu staat alles bijeen, maar dan in twee talen, wat in een boekeditie niet goed mogelijk zou zijn. Voor de lezers van een auteur die vaak ‘tweetalig’ schreef (zie bijvoorbeeld zijn *Edda en Thora* uit 1939) lijkt me dat geen groot bezwaar.

Tekst

Alles wat uit de Duitse editie stamt is in tekst en voetnoten in een **blauwe** letter weergegeven. De **rode** letters in de voetnoten worden gebruikt voor de oorspronkelijke annotatie uit 1956, in zwart staan de aanvullingen en nieuwe voetnoten van de samensteller. Had Miskotte zelf een exemplaar van een in de voetnoten genoemd werk in zijn bibliotheek, dan staat bij de eerste vermelding tussen vierkante haken het inventarisnummer waarnaar verwezen wordt.⁶ Oorspronkelijke tekst en tekstgedeelten die in de Duitse vertaling zijn *weggelaten*, dus met medeweten en waarschijnlijk instemming van Miskotte, staat in deze tekst tussen •blauwe bolletjes•.

De Nederlandse tekst is licht geredigeerd op spelling, woordvolgorde, overtollige interpunctie, archaïsmen – de Duitse tekst niet. De in *VW 8* opgenomen errata bij de Nederlandse tekst van 1956 zijn verwerkt. Bij de correcte weergave van Duitse citaten is de Duitse tekst leidend geweest. Hebreeuws, Grieks en Latijn zijn in de tekst waar nodig geacht tussen vierkante haken vertaald weergegeven, voor zover hun betekenis uit de context niet blijkt, tekst in Frans, Engels (en Duits) is blijven staan. Op enkele plaatsen zijn verwijzingen naar Bijbelplaatsen toegevoegd, tussen vierkante haken in de tekst. Dat geldt ook voor enkele tekstwijzigingen t.b.v. de leesbaarheid en voor enkele weinig bekende woorden. In de tekst zijn de oorspronkelijke bladzijdennummers tussen |...| aangegeven, *cross references* in de hoofdtekst zijn naar *deze* bladzijdennummers.

Willem van der Meiden
mei 2023

⁶ In *De bibliotheek van K.H. Miskotte*. Kampen: Kok/Miskotte Stichting 1994.